

MAŁGORZATA TATAŁA ORCID.ORG/0000-0002-7073-8014

Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Institute of Psychology, The John Paul II Catholic University of Lublin
malgorzata.tatala@kul.pl

CZESŁAW WALESA

Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Institute of Psychology, The John Paul II Catholic University of Lublin

Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości

Comparison between Religious Experiences in Early, Middle and Late Adulthood

Abstract. The aim of the study was to examine the differences in religious experience in early, middle and late adulthood. The study examined 608 people who were a part of catholic religious communities. Religious Experience Scale, which includes five dimensions: Importance rating, Negative experiences, God's support, Entrusting in God and Openness to God, was used.

Statistical analyzes showed that the level of religious experience was significantly differentiated by the age of the respondents for four out of five dimensions of Religious Experience: Importance rating, God's support, Entrusting in God and Negative experiences. People in late adulthood were characterized by the highest level of Importance rating, God's support, Entrusting in God and the lowest level of Negative experiences compared to people in early and middle adulthood.

The nature of late adulthood – i.e., the ability to discover the specificity of religious experience to understand and interpret the signs of God's presence and action in everyday events – may account for the observed effects.

The results of the study add to the knowledge on religious experience depending on the developmental stage of the person. They could be used to adjust the character of pastoral counseling to the needs of specific age groups of adult clients.

Keywords: religious experience, early, middle, late adulthood

Słowa kluczowe: doświadczenie religijne, wczesna, średnia, późna dorosłość

WPROWADZENIE

Zainteresowanie badaniami psychologicznymi w zakresie doświadczenia religijnego łączy się z pionierskimi pracami podjętymi przez Williama Jamesa (1902). Według twórcy pragmaty-

zmu doświadczenie religijne to uczucia, czyny i doświadczenia, których ludzie doznają w samotności. Uznają oni przy tym, że znajdują się w obliczu tego wszystkiego, co sami uważają za boskie. Definicja ta została powtórzona przez Annę Taves (2009), która twierdzi, że pojęcie

doświadczenia religijnego powinno się ograniczać do badania doświadczeń uznanych za religijne przez jego uczestnika.

Rudolf Otto (1917), podobnie jak W. James (1902), akcentował rolę czynników emocjonalnych w doświadczeniu religijnym, zwłaszcza dominującą rolę dwóch kategorii: lęku i fascynacji (*tremens et fascinans*). Z jednej strony człowiek odczuwa wobec przedmiotu religijnego lęk, obawę, poczucie winy, z drugiej doświadcza uczucia fascynacji, miłości i pragnienia spotkania z Bogiem. Relacja ta ma charakter ambiwalentnego przeżycia wzbudzającego zarówno przyjemne, jak i przykre doznania.

Zenomena Płużek (1980) traktuje doświadczenie religijne jako szczególnie przypadek doświadczenia wewnętrznego. Zawiera ono zespół doznań i przeżyć stanowiących zwartą całość. Jest ono procesem poznawczym, dążeniowym, afektywnym i etycznym. Przeakcentowanie jednego z elementów składowych prowadzi do deformacji doświadczenia religijnego. Może wówczas wystąpić spekulatywny intelektualizm czy religijny sentymentalizm zakładający, że podstawą życia religijnego jest sfera emocjonalna.

Doświadczenie religijne ujmowane jako dynamiczna rzeczywistość, w której człowiek ma poczucie obecności bądź działania Boga, dostarcza informacji o indywidualnym potwierdzeniu transcendentnego świata znaczeń. Transcendencja to aktywna rzeczywistość, kierująca się do wewnętrznego świata człowieka przez komunikację, działanie, zdarzenia życiowe, na przykład przez szczególną ingerencję Boga (Huber, Huber, 2012).

Specyficzną kategorię doświadczeń wewnętrznych stanowią naturalne doświadczenia mistyczne dokonujące się poza określonym kontekstem religijnym. Doświadczenia te charakteryzują się przeżyciem jedności z rzeczywistością ponadnaturalną. Towarzyszy im poczucie obecności tego, co boskie, święte, i odczucie jedności z nim. Owe doświadczenia są trudne do wyrażenia werbalnego, ale dostarczają jednostce nowej wiedzy o świecie (Hood, 1975; Anthony i in., 2010).

Propozycja definicji doświadczenia religijnego została wyprowadzona z poznawczo-roz-

wojowej koncepcji integralnego rozwoju religijności Czesława Walesy (2005). Doświadczenie religijne zawiera świat osobistych i całościowych przeżyć, niekiedy nadzwyczajnych, dogłębnie poruszających jednostkę. Jawi się jako rezultat kontaktów jednostki ze światem bądź też jako wiedza, zwłaszcza praktyczna, uzyskana z własnych przeżyć religijnych. Kulminację doświadczenia religijnego stanowią natomiast niezwykle, intensywne przeżycia, ogarniające całego człowieka, pojawiające się sporadycznie i raczej u określonych osób (por. Grzymała-Moszczyńska, 2004; Tatala i in., 2015).

Doświadczenie religijne jest szczególnym rodzajem doświadczenia wewnętrznego i odczuciem przeżycia kontaktu z rzeczywistością nadprzyrodzoną. Uważa się je także za szczególny stan psychiczny, któremu towarzyszą przeżycia emocjonalno-duchowe: uniesienie, radość, szczęście, zadowolenie i inne, na przykład uczucie trwogi przed Bogiem (Gład, 2016).

Uwzględniając przeżycie obecności Boga, Jego działanie czy skierowane do człowieka wezwanie, wyróżnia się kilka rodzajów doświadczenia religijnego. Są to: 1) doświadczenie obecności Boga, którego jednostka może subiektywnie lokalizować w swoim wnętrzu lub na zewnątrz; 2) doświadczenie działania Boga w życiu człowieka, na przykład w takich wydarzeniach jak oświecenie, nawrócenie, uczucia i motywacja; 3) doświadczenie powołania przez Boga, w którym człowiek utożsamia bieg swego życia z zaproszeniem do udziału w sprawach samego Boga; 4) całościowe przeżycie świętości oraz jedności z *Sacrum*; 5) doświadczenie atrybutów Boga: Jego wszechobecności, miłosierdzia, świętości, wszechwiedzy (Tatala i in., 2015).

Skutkiem doświadczenia religijnego mogą być wewnętrzne zmiany w kierunku wyższego poziomu życia duchowego. Uwidacznia się to w doskonalszej radości, pokoju, modlitwie, gotowości do głębszej więzi z Bogiem. Doświadczenie religijne bywa także ujmowane jako coś bardzo sporadycznego, wyjątkowego. Może ono być życiowo niezwykle doniosłe, wybitne (Walesa, 2005).

Podsumowując, można stwierdzić, że doświadczenie religijne to całościowe przeżycie

zawierające komponenty poznawczo-orientacyjno-informacyjne, uczuciowo-motywacyjne i decyzyjno-działaniowo-ekspresyjne. Odnosi się ono do indywidualnego, bezpośredniego i naocznego ujmowania rzeczywistości nadprzyrodzonej. Łączy się z przekonaniem o pewności i prawdziwości tego, co staje się udziałem człowieka podczas intencjonalnej i pozytywnej relacji do Boga, oraz z życiowymi konsekwencjami tego stanu rzeczy; jest jednak ograniczone przez tajemnicę. Afirmację rzeczywistości nadprzyrodzonej zazwyczaj poprzedza zaś proces jej poznawania (Tatala i in., 2015).

Doświadczenie religijne jako rzeczywistość wielowymiarowa przejawia się w formie wrażliwości na przyjmowanie specyficznych bodźców czy sytuacyjnych wpływów oraz skłonności do specyficznego reagowania, niekiedy w formie nadzwyczajnych przeżyć. Nie stanowi ono dyspozycji jednoaspektowej, natomiast jawi się jako rzeczywistość, w której można wyodrębnić określone wymiary. Autorzy (Tatala, Walesa, 2020) na podstawie przeprowadzonych badań empirycznych proponują pięć takich dymensji. Są to: Ocena ważności, Przeżycia negatywne, Wsparcie od Boga, Zaufanie Bogu i Otwartość na Boga.

Ocena ważności dotyczy ważności zakotwiczenia życia ludzkiego w Bogu, akcentuje nadprzyrodzone powołanie człowieka i jego znaczenie dla poczucia sensu oraz kształtu egzystencji oraz podejmowanych zadań.

Przeżycia negatywne zawierają elementy negatywne (przykre) doznań (na przykład przejawy złości wobec Boga), ale nie typu ontologicznego (na przykład negowanie istnienia Boga). Wyrażają doświadczenie antagonizmów w przeżyciach religijnych wynikających z różnorodnych trudności życiowych. Część z tych doznań rodzi bunt i wpływa destabilizująco na kształt relacji z Bogiem.

Wsparcie od Boga ujmuje subiektywnie spostrzegane pozytywne znaczenie relacji z Bogiem w kontekście doznawania życiowych trudności. Wskazuje na ograniczenia ludzkiego życia i związane z tym słabości egzystencjalne, pośród których człowiek nie ztraca jednak perspektywy Boga i określonej z Nim łączności, ale pozostaje w relacji zaufania do Niego, oczekując pozytywnej interwencji.

Zaufanie Bogu charakteryzuje poznawczo-wolitywny aspekt doświadczenia religijnego, wyrażający się wiernością i wytrwałością w pozytywnej relacji z Bogiem. Polega na przeżywanym nadziei, skłaniającej człowieka do pogłębienia więzi z Bogiem. Dzięki jej podtrzymywaniu człowiek pozytywnie rozwiązuje wewnętrzne konflikty pojawiające się w życiu. Kształtuje się Wiara w pozytywną interwencję Boga, zwłaszcza w trudnych sytuacjach.

Otwartość na Boga dotyczy wewnętrznej wrażliwości na doświadczenie religijne i przypisywanej mu wartości. Wyraża się w realizowaniu wiary i podejmowaniu osobistych starań o jej ożywienie i wzmocnienie, co odbywa się w sprzyjających warunkach, na przykład wyuczenia religijnego.

PROBLEM

W literaturze przedmiotu, uwzględniając koncepcję integralnego rozwoju religijności C. Waleśy (2005), podjęto badania dotyczące rozwoju doświadczenia religijnego młodzieży (Niemirowski, 2012; Piątek, 2008; Rydz, 2012; Tatala, 2008) i osób dorosłych (Tatala i in., 2015). Na podstawie uzyskanych wyników badań odnotowano różnice w kategorii *Znaczenie doświadczenia religijnego* między wczesną a średnią dorosłością, przy czym w okresie średniej dorosłości stwierdzono znaczący wzrost liczebności wypowiedzi w zakresie podkategorii *doświadczenia religijnego dotyczącego kształtowania relacji z innymi*. Należy podkreślić, że wymienione powyżej badania były prowadzone za pomocą wywiadu eksploracyjnego typu piagetowskiego.

W niniejszych badaniach zastosowano autorską Skalę Doświadczenia Religijnego (Tatala, Walesa, 2020), zawierającą pięć wyżej wymienionych dymensji. W związku z brakiem badań dotyczących porównań okresów wczesnej, średniej i późnej dorosłości pod względem doświadczenia religijnego poszukiwano odpowiedzi na pytanie: czy osoby w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości różnią się w sferze doświadczenia religijnego, a zwłaszcza: Oceny ważności, Przeżyć negatywnych, Wsparcia od Boga, Zaufania Bogu, Otwartości

na Boga? Postawiono hipotezę, że osoby w poszczególnych okresach rozwojowych cechują się zróżnicowanym poziomem doświadczenia religijnego wyrażonego na skalach: Ocena ważności, Wsparcie od Boga, Zaufanie Bogu oraz Otwartość na Boga oraz niższym poziomem doświadczenia religijnego wyrażonego na skali Przeżyć negatywnych.

METODA

Osoby badane

Próbę badawczą stanowiło 608 osób, przy czym w okresie wczesnej dorosłości liczba osób badanych wynosiła $n = 202$ ($M = 31.2$; $SD = 4.36$, min. = 25; max = 39), a w okresie średniej ($M = 49.32$; $SD = 5.97$, min. = 40; max = 59) i późnej dorosłości zbadano po $n = 203$ ($M = 67.5$; $SD = 6.81$, min. = 60; max = 91) osoby; średni wiek badanych to 49.37 roku ($SD = 15.92$). Z ankietą zwrócono się do osób wyznania katolickiego zaangażowanych w życie religijne i przynależących do różnych wspólnot Kościoła katolickiego (Droga Neokatechumenalna: $n = 109$ [17.9%]; Ruch Odnowy w Duchu Świętym: $n = 103$ [16.9%]; Ruch Światło-Życie: $n = 144$ [23.7%]; inne: na przykład parafia: $n = 252$ [41.4%]). Zweryfikowano także czas przynależności do określonej wspólnoty wyrażony liczbą lat (mniej niż rok: $n = 51$ [8.4%]; od 1 roku do 2 lat: $n = 80$ [13.2%]; od 2 do 5 lat: $n = 140$ [23%]; powyżej 5 lat: $n = 337$ [55.4%]). Ponadto respondenci zostali wskazani przez sędziów kompetentnych (lidera wspólnoty, osobę duchowną) jako religijni. Liczebność osób badanych była zrównoważona pod kątem płci (kobiety: $n = 303$ [49.8%]). W metryczce danych demograficznych zamieszczono również informację o stanie cywilnym (stan wolny: $n = 110$ [18.1%]; w związku małżeńskim: $n = 440$ [72.4%]; wdowieństwo: $n = 58$ [9.5%]), wykształceniu (podstawowe lub zasadnicze zawodowe: $n = 308$ [50.7%]; średnie: $n = 222$ [36.5%]; wyższe: $n = 78$ [12.8%]), a także wielkości miejsca zamieszkania (wieś: $n = 163$ [26.8%]; miasto do 100 000 mieszkańców: $n = 209$ [34.4%]; miasto powyżej 100 000 mieszkańców: $n = 236$ [38.9%]).

Osoby badane pochodziły głównie z województw: podkarpackiego, lubelskiego, podlaskiego, mazowieckiego, małopolskiego i świętokrzyskiego.

Procedura

Badania ilościowe zrealizowano metodą ankiety roznoszonej. Respondenci ustosunkowywali się do pozycji testowych zawartych w papierowym kwestionariuszu i wypełniali go odręcznie. Zostali poinformowani o anonimowości i przeznaczeniu wyników badań dla celów naukowych.

Technika badawcza

W badaniach zastosowano autorską Skalę Doświadczenia Religijnego (Tatala, Walesa, 2020), w ramach której wyodrębniono pięć wymiarów: Ocenę ważności, Przeżycia negatywne, Wsparcie od Boga, Zaufanie Bogu i Otwartość na Boga.

Skala Doświadczenia Religijnego zawiera 17 pozycji testowych. Zadaniem respondentów było ustosunkowanie się do poszczególnych stwierdzeń na skali pięciostopniowej: od 1 (zdecydowanie mnie nie dotyczy) do 5 (zdecydowanie mnie dotyczy).

Rzetelność Skali Doświadczenia Religijnego oszacowano metodą zgodności wewnętrznej z zastosowaniem współczynnika α Cronbacha. Jego wartość dla wyniku ogólnego wyniosła $\alpha = .81$. Dla poszczególnych wymiarów skali współczynniki rzetelności α Cronbacha wykazały umiarkowaną rzetelność wewnętrzną, przy czym najwyższy współczynnik ($\alpha = .83$) użył wymiar Przeżycia negatywne, a najniższy ($\alpha = .63$) – Otwartość na Boga (Tatala, Walesa, 2020). Pozycje testowe Skali Doświadczenia Religijnego zamieszczono w *Aneksie*.

WYNIKI

Zastosowano analizę wariancji typu MANOVA, by zweryfikować, czy osoby badane różnią się ze względu na wiek w aspekcie doświadczenia religijnego. Zaobserwowano istotne statystycznie różnice [$F(10, 1196) = 5.46$; $p < .001$]. Oznacza to, że wiek osób badanych różnicuje poziom doświadczenia religijnego.

Uszczegółowiona analiza wariancji (ANOVA) w odniesieniu do pięciu wymiarów doświadczenia religijnego wykazała, że oceny w zakresie czterech wymiarów: Ocena ważności, Przeżycia negatywne, Wsparcie od Boga i Zaufanie Bogu, są w istotny sposób różnicowane przez wiek osób badanych.

Ocena ważności

Przeprowadzona analiza wariancji (ANOVA) wykazała, że wymiar Ocena ważności w jest istotnym stopniu zróżnicowany przez wiek osób badanych [$F(2, 605) = 19.91; p < .001$].

W kolejnym kroku, aby zweryfikować, pomiędzy którymi okresami rozwojowymi występują istotne statystycznie różnice w Ocenie ważności, użyto testu post-hoc T3 Dunnetta z uwagi na brak spełnionego założenia jednorodności wariancji [$F(2, 605) = 3.8; p < .05$].

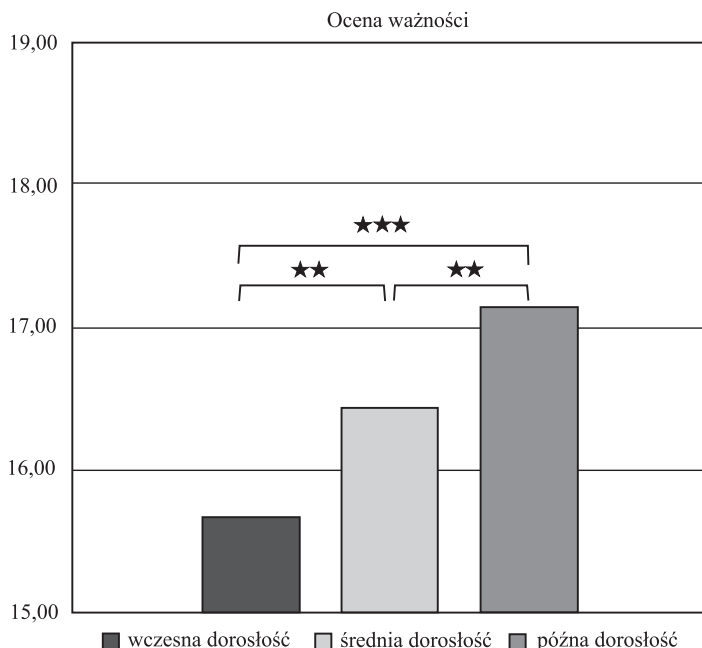
Istotne statystycznie różnice wystąpiły między wczesną a średnią, wczesną a późną dorosłością oraz średnią a późną dorosłością

pod względem Oceny ważności doświadczenia religijnego. Wyniki uzyskiwane przez osoby w okresie wczesnej dorosłości były istotnie niższe ($M = 15.67; SD = 2.51$) od wyników osób w okresie średniej ($M = 16.44; SD = 2.45$) i późnej dorosłości ($M = 17.15; SD = 2.07$). Poniżej zaprezentowano graficzną reprezentację uzyskanych istotnych statystycznie efektów w zakresie Oceny ważności (rysunek 1).

Przeżycia negatywne

Przeprowadzona analiza wariancji (ANOVA) wykazała, że wymiar Przeżycia negatywne jest w istotnym stopniu różnicowany przez wiek osób badanych [$F(2, 605) = 8.4; p < .001$].

W kolejnym kroku zweryfikowano, pomiędzy którymi okresami rozwojowymi występują istotne statystycznie różnice w zakresie Przeżyć negatywnych. Użyto testu Tukeya HSD z uwagi na spełnione założenie jednorodności wariancji [$F(2, 605) = .42; p > .05$].

Rysunek 1. Zróżnicowane ze względu okres rozwojowy – wyniki dla wymiaru Ocena ważności

Adnotacja: ** $p < .01$; *** $p < .001$

Zaobserwowano różnice między wczesną a późną dorosłością oraz między średnią a późną dorosłością pod względem Przeżyć negatywnych. Wyniki uzyskiwane przez osoby w okresie późnej dorosłości były istotnie niższe ($M = 8.02$; $SD = 3.22$) od wyników osób w średniej ($M = 8.78$; $SD = 3.11$) i wczesnej dorosłości ($M = 9.29$; $SD = 3.03$) (rysunek 2).

Wsparcie od Boga

Analiza wariancji (ANOVA) dostarczyła dowodów na to, że wiek osób badanych istotnie różnicuje wyniki dla wymiaru Wsparcie od Boga [$F(2, 605) = 8.96$; $p < .001$].

Użyto test post-hoc T3 Dunnetta, by zweryfikować, pomiędzy którymi okresami rozwojowymi różnice ze względu na Wsparcie od Boga są istotne statystycznie; brak spełnionego założenia jednorodności wariancji [$F(2, 605) = 3.8$, $p < .05$].

Zaobserwowano istotne różnice między wczesną a późną dorosłością pod względem Wsparcia od Boga. Wyniki uzyskiwane przez osoby w okresie wczesnej dorosłości były istot-

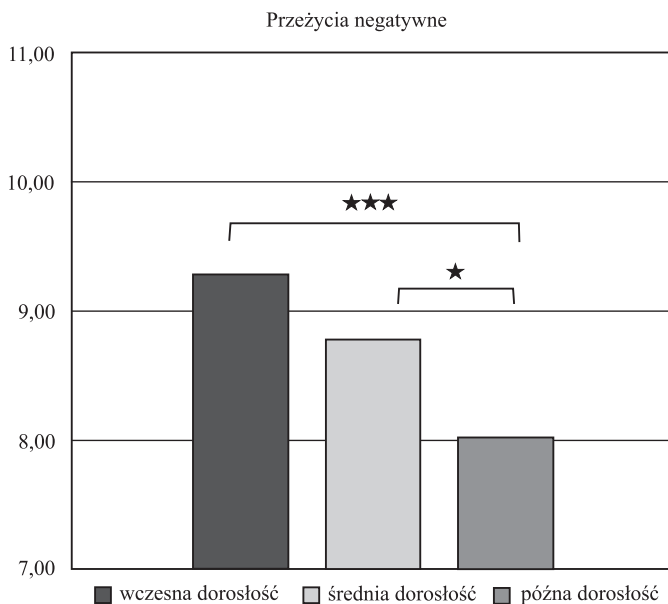
nie niższe ($M = 12.13$; $SD = 2.02$) od wyników osób w okresie późnej dorosłości ($M = 12.92$; $SD = 1.62$) (rysunek 3).

Zaufanie Bogu

W wyniku przeprowadzonej analizy wariancji (ANOVA) zaobserwowano, że wymiar Zaufanie Bogu w istotnym stopniu jest różnicowany przez wiek osób badanych [$F(2, 605) = 12.67$; $p < .001$].

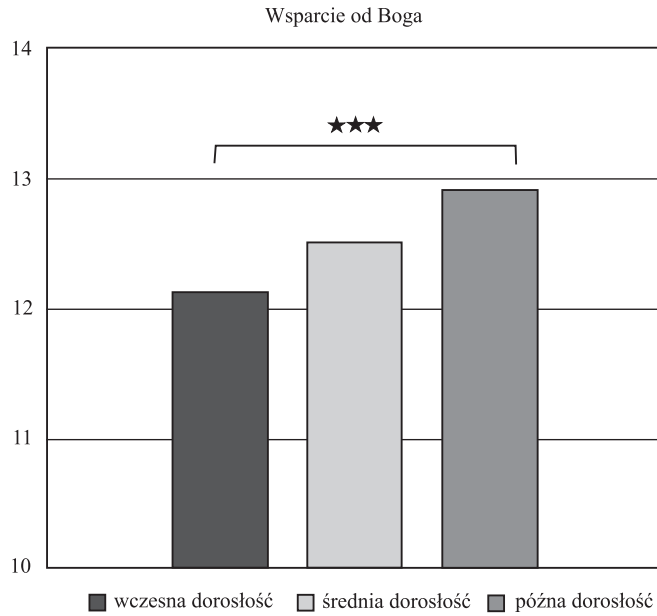
W kolejnym kroku, aby zweryfikować, pomiędzy którymi okresami rozwojowymi występują istotne statystycznie różnice w Zaufaniu Bogu, użyto testu post-hoc Tukeya HSD ze względu na spełnienie założenia jednorodności wariancji [$F(2, 605) = .21$, $p > .05$].

Zaobserwowano różnice między wczesną a późną dorosłością oraz między średnią a późną dorosłością pod względem Zaufania Bogu. Wyniki uzyskiwane przez osoby w okresie późnej dorosłości były istotnie wyższe ($M = 13.19$; $SD = 1.61$) od wyników osób w średniej dorosłości ($M = 12.73$; $SD = 1.74$) i wczesnej dorosłości ($M = 12.35$; $SD = 1.72$) (rysunek 4).

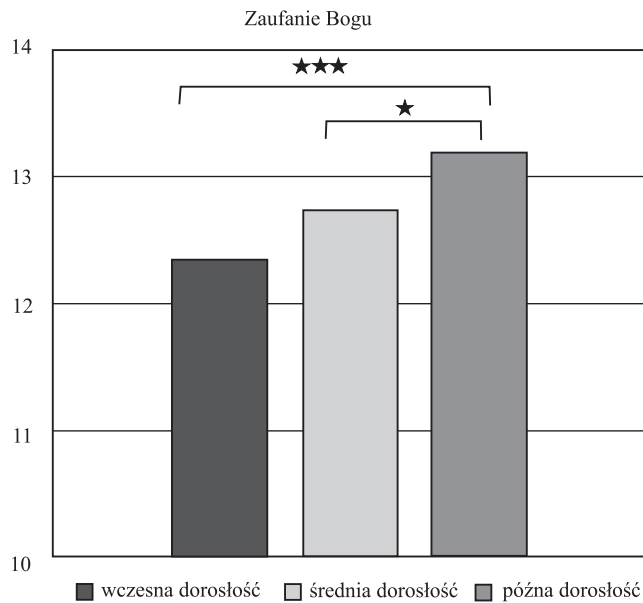

Rysunek 2. Zróżnicowane ze względu okres rozwojowy – wyniki dla wymiaru Przeżycia negatywne

Adnotacja: * $p < .05$; *** $p < .001$

Rysunek 3. Zróznicowane ze względu okres rozwojowy – wyniki dla wymiaru Wsparcie od Boga
*Adnotacja: *** $p < .001$*

Rysunek 4. Zróznicowane ze względu okres rozwojowy – wyniki dla wymiaru Zaufanie Bogu
*Adnotacja: * $p < .05$; *** $p < .001$*

Otwartość na Boga

Grupa wiekowa osób badanych nie różnicowała wyników uzyskiwanych w wymiarze Otwartość na Boga [$F(2, 605) = .12; p > .05$].

DYSKUSJA

Celem badań była weryfikacja potencjalnych różnic poziomu doświadczenia religijnego w trzech okresach rozwojowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości. Na doświadczenie religijne rozumiane jako wielowymiarowa relacja człowieka z Bogiem składa się pięć wymiarów: Ocena ważności, Przeżycia negatywne, Wsparcie od Boga, Zaufanie Bogu i Otwartość na Boga. Każdy z nich dotyczy innego aspektu relacji z Bogiem, stąd też szczególnie interesujące wydawało się zweryfikowanie, czy różnice wynikające z okresu rozwojowego będą specyficzne czy niespecyficzne pod względem poszczególnych wymiarów doświadczenia religijnego.

Cztery z pięciu wymiarów: Ocena ważności, Wsparcie od Boga, Zaufanie Bogu oraz Przeżycia negatywne okazały się istotnie różnicowane przez wiek osób badanych. Osoby w późnej dorosłości cechowały się istotnie wyższym poziomem Oceny ważności, Wsparcia od Boga i Zaufania Bogu oraz niższym Przeżyciem negatywnych w porównaniu z osobami we wczesnej dorosłości. Jest to zgodne z dotychczasowymi doniesieniami dotyczącymi ogólnie rozumianej religijności – niezależnie od efektu tak zwanej kohorty historycznej osoby w okresie późnej dorosłości cechują się wyższym poziomem tej zmiennej (Bengtson i in., 2015). Może się to wiązać z przeżywanym w tym czasie poczuciem samotności, lękiem przed śmiercią, a także dolegliwościami i chorobami natury psychofizjologicznej. Efekt zróżnicowania międzygrupowego nie wystąpił dla zmiennej Otwartość na Boga. Jednym z powodów braku efektu dla tej Skali Doświadczenia Religijnego może być fakt, że skala Otwartość na Boga jest niezależna od okresu rozwojowego i ważna we wszystkich okresach życia. Pełni zatem funkcję stałej, która utrzymuje się na stabilnym poziomie w grupie

osób religijnych. Brak różnic może także wynikać z najniższego wskaźnika rzetelności dla tej skali w użytej w badaniu metodzie (Tatala, Walesa, 2020).

Zgodnie z literaturą Ocena ważności, Wsparcie od Boga oraz Zaufanie Bogu dotyczą pozytywnego charakteru relacji z Bogiem, natomiast Przeżycia negatywne – negatywnego, lecz nie odnoszącego się wprost do samego zaprzeczania istnienia Boga, lecz osłabienia jakości samej relacji (Tatala, Walesa, 2020). W wypadku Oceny ważności, Zaufania Bogu i Wsparcia od Boga można zaobserwować podobne zróżnicowanie ze względu na wiek respondentów. Osoby badane w późnej dorosłości cechowały się wyższym poziomem wszystkich trzech powyższych zmiennych. Doznania pozytywne, zwłaszcza w okresie późnej dorosłości, są odczytywane w sposób bardziej subtelny, delikatny, przez co tworzy się bardziej klarowny i spójny obraz Boga (por. Kostrubiec-Wojtachnio, Tatala, 2014). Z jednej strony oznacza to uczenie się rozpoznawania, odczytywania oraz interpretowania specyficznych znaków działania Boga, z drugiej zaś wyraża poszerzenie i pogłębienie więzi z Bogiem. Zjawisko to łatwiej zauważyć w późnej dorosłości, kiedy to następuje kumulacja takich doświadczeń, jak zaufanie Bogu i doświadczanie od Niego wsparcia oraz ocena tego, co jest ważne w relacji z Bogiem (por. Rydz i in., 2017). Kompetencje te mogą być wynikiem osiągnięcia poziomu religijności eschatologicznej, która według C. Walesy (2006) wyraża się w skłonności do bardziej intensywnego i wszechstronnego odnoszenia wszystkiego do Boga. Sprzyja temu osiągnięta mądrość, która w okresie wczesnej dorosłości dotyczy głównie spraw egzystencjalnych realnego życia (małżeństwa, pracy, domu); w średniej dorosłości zakres mądrości przesuwają się na sprawy transcendentne, a w okresie późnej dorosłości mądrość obejmuje ocenę całości życia oraz problemy żegnania się z różnymi jego dziedzinami, a nawet z całym życiem, i ukierunkowuje na wartości ostateczne – ze świadomością przejścia do innej rzeczywistości (por. Straś-Romanowska, 2016).

Uzyskane wyniki badań w aspekcie przeżyć pozytywnych można porównać z rezultatami

otrzymanymi przez C. Waleśę i Małgorzatę Tatalę (2020), dotyczącymi przewidywania przez młodzież własnej religijności za dwa lata, za 10 lat i pod koniec życia. Autorzy stwierdzili, że w perspektywie czasowej pod koniec życia zaznaczył się wyraźny wzrost adekwatnego odczytywania i religijnego interpretowania doświadczeń religijnych rozumianych jako sytuacje graniczne: cierpienie, trudne wydarzenia, śmierć.

Różnice w ocenie doświadczeń religijnych w różnych grupach wiekowych można też wyjaśnić, odwołując się do koncepcji rozwoju człowieka w cyklu życia Erika H. Eriksona (1963). Najwyższe wyniki w wymiarach Ocena ważności, Zaufanie Bogu i Wsparcie od Boga osiągnęli badani w późnej dorosłości. Rozwiązali oni większość kryzysów rozwojowych i są na tym etapie życia, w którym dominujące doświadczenia rozwojowe koncentrują się na integracji lub rozpacz. W ujęciu E. Eriksona (1963) wiara religijna jest jednym z ważnych sposobów podtrzymywania integralności rozwoju. Pozwala człowiekowi przeciwstawić się rozpacz, na nowo wzmacnia pierwotną ufność i chroni przed „beznadzieją” (por. Szczukiewicz, 1998).

Na drodze do osiągnięcia pogłębionej religijności, zdaniem C. Waleśy (2006), nie występują jedynie pozytywne zdarzenia czy odczucia. Autor wskazuje na znaczenie sytuacji kryzysowych, trudności i wątpliwości w życiu religijnym. Umiejętność pokonania przeciwności sprzyja osiągnięciu coraz bardziej dojrzałej relacji z Bogiem. Reprezentację przykrych zdarzeń stanowi wymiar doświadczenia religijnego nazwany Przeżyciami negatywnymi. Uzyskał on najniższy poziom w okresie późnej dorosłości. Zjawisko to można tłumaczyć wzrostem zaufania do Boga. Z wiekiem przykre doznania są reinterretowane i mogą uzyskiwać pozytywną ocenę, na co zwrócił uwagę Kazimierz Dąbrowski (1979) w koncepcji dezintegracji pozytywnej. Poczucie samotności, śmierć bliskich czy obawa przed chorobą mogą pełnić funkcję dynamizmów rozwojowych, przyczyniających się do osiągania integracji na coraz wyższym poziomie. Należy podkreślić, że cechy konstruktywne przemian funkcji psychicznych nie tkwią w samej dezintegracji,

lecz w jej przemianie w twórczy proces integracyjny (Tatala, 2014).

Najniższy wynik w zakresie Przeżyć negatywnych w okresie późnej dorosłości świadczy o religijności, która staje się bardziej duchowa, intensywna, dzięki czemu łagodzi stresy życiowe. Charakteryzuje się mniejszą liczbą przeżyć występujących w formie agresji i pretensji do Boga (Waleśa, 2006). Niski poziom tych doznań może też oznaczać, że badane osoby pozytywnie rozwiązały kryzys rozwojowy, charakterystyczny dla wieku późnej dorosłości. Potrafią obronić własną integralność pomimo przeciwstawnych doświadczeń na osi integracja–rozpacz (Erikson, 1963; Szczukiewicz, 2014).

Można zadać pytanie: czy zaobserwowane różnice w poziomie doświadczenia religijnego są wynikiem zróżnicowania związanego z okresem rozwojowym, czy też stanowią rezultat przynależności do określonych grup pokoleniowych? Przeprowadzono badania weryfikujące to pytanie badawcze (Albans, Johnson, 2013; Tornstam, 1996). Jednym z proponowanych rozwiązań tego problemu jest związana z okresem późnej dorosłości potrzeba poszukiwania wsparcia. Wynikać ona może z doświadczenia osłabienia stanu zdrowia, utraty relacji z najbliższymi, poczucia samotności i wiedzy o nieuchronnej śmierci (Albans, Johnson, 2013; Idler, 2006). Wiele z przeprowadzonych dotychczas badań miało jednak charakter przekrojowy (Idler, 2006; Wuthnow, 1976).

Nie wykluczają one wpływu tak zwanej kohorty historycznej jako potencjalnej współprzyczyny obserwowanych różnic. Efektem kohorty obarczone mogą być także badania podłużne uwzględniające niekontrolowany wpływ generacji (okresu pokoleniowego) osób badanych (Dillon, Wink, 2007). Stanowić to może ograniczenie niniejszych badań mimo specyficznej próby – osób należących do wspólnot religijnych. W przyszłości warto byłoby uwzględnić równoległe badania podłużne, które dotyczyłyby różnych grup pokoleniowych, by zweryfikować potencjalny wpływ okresów rozwojowych na poziom natężenia badanych zmiennych (por. Hayward, Krause, 2013).

Należy podkreślić, że zaobserwowano niezależny od generacji (kohorty historycznej)

wpływ wieku na wzrost religijności osób dorosłych przy jednoczesnej wiedzy o tym, że ogólnie poziom religijności generacji młodszych jest niższy względem poziomu religijności generacji starszych (Bengtson i in., 2015). Co więcej, istnieją doniesienia, że sam wiek osób badanych i jego wpływ na religijność okazały się większe niż efekt kohorty. W prezentowanych badaniach nie rozdzielono jednak potencjalnego wpływu kohorty historycznej od zróżnicowania wynikającego z okresu rozwojowego osób badanych, dlatego zadane pytania badawcze opierały się na ustaleniach wynikających z wcześniejszych badań (Shulgin i in., 2019).

Prezentowane w niniejszym artykule wyniki badań wpisują się w dyskusję na temat poszukiwania czynników różnicujących przeżywane doświadczenie religijne. Weryfikowano zróżnicowanie wynikające z przynależności do okre-

ślonego okresu rozwojowego w specyficznej próbie – religijnych osób dorosłych. Zjawisko doświadczenia religijnego jest subtelnym procesem i jednym z wymiarów religijności, który w wypadku ogólnej populacji mógłby być niezwykle trudny do zaobserwowania. Wyniki dotyczące wyższego poziomu doświadczenia religijnego w grupie osób w późnej dorosłości w porównaniu z osobami we wczesnej dorosłości mogą stanowić inspirację do przeprowadzenia pogłębionych badań podłużnych, a także poszukiwania potencjalnych predyktorów zaobserwowanych różnic.

Uzyskane wyniki badań poszerzają wiedzę na temat różnic w zakresie doświadczenia religijnego, wynikającą z przynależności do okresu rozwojowego. Stanowią także przesłankę konieczności dostosowania specyfiki poradnictwa pastoralnego do grupy wiekowej osób dorosłych.

BIBLIOGRAFIA

- Albans K., Johnson M. (2013), *God, Me, and Being Very Old: Stories and Spirituality in Later Life*. London: SCM Press.
- Anthony F.V., Hermans C.A.M., Sterkens C. (2010), A comparative study of mystical experience among Christian, Muslim and Hindu students in Tamil. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(2), 264–277.
- Bengtson V.L., Silverstien M., Putney N.M., Harris S.C. (2015), Does religiousness increase with age? Age changes and generational differences over 35 years. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 54(2), 363–379.
- Dąbrowski K. (1979), *Dezintegracja pozytywna*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Dillon M., Wink P. (2007), *In the Course of a Lifetime: Tracing Religious Beliefs, Practice, and Change*. Berkeley: University of California Press.
- Erikson E.H. (1963), *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton.
- Głaz S., (2016), *Psychologiczne predyktory przeżycia religijnego młodzieży*. Kraków: WAM.
- Grzymała-Moszczyńska H. (2004), *Religia a kultura. Wybrane zagadnienia z kulturowej psychologii religii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Hayward R.D., Krause N. (2013), Patterns of change in religious service attendance across the life course: Evidence from a 34-year longitudinal study. *Social Sciences Research*, 42, 1480–1489.
- Hood R.W. Jr. (1975), The construction and preliminary validation of a measure of reported mystical experience. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 14, 29–41.
- Huber S., Huber O.W. (2012), The centrality of religiosity scale (CRS). *Religions*, 3, 710–724.
- Idler E.L. (2006), Religion and aging. W: R.H. Binstock, L.K. George (eds.), *Handbook of aging and the Social Sciences*, 277–300. New York: Elsevier.
- James W. (1902), *The Varieties of Religious Experience*. London: Longmans, Green & Co.
- Kostrubiec-Wojtachnio B., Tatala M. (2014), Obraz Boga u młodzieży wyznania katolickiego. *Psychologia Rozwojowa*, 19, 1, 85–102.
- Niemirowski T. (2012), *Rozwój świadomości religijnej u młodzieży. Badania empiryczne osób w wieku od 12 do 24 lat*. Kraków: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

- Otto R. (1917), *Das Heilige. Über das irrationale in der idee des göttlichen und sein verhältnis zum rationalen*. München: C.H. Beck.
- Piątek M. (2008), *Płeć a rozwój religijności. Badania empiryczne osób w wieku od 12 do 24 lat*. Tarnobrzeg: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu.
- Plużek Z. (1980), Psychologiczna analiza doświadczenia mistycznego. W: W. Słomka (red.), *Mistyka w życiu człowieka*, 93–109. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Rydz E. (2012), *Tendencje rozwojowe religijności młodych dorosłych*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Rydz E., Walesa C., Tatala M. (2017), Structure and level of religiosity test. *Polish Psychological Bulletin*, 48(1), 20–27.
- Shulgin S., Zinkina J., Korotayev A. (2019), Religiosity and aging: Age and cohort effects and their implications for the future of religious values in high-income OECD countries. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(3), 591–603.
- Straś-Romanowska M. (2016), Podmiot osobowy w świecie współczesnym. *Psychologia Rozwojowa*, 21(2), 15–25.
- Szczukiewicz P. (1998), *Rozwój psychospołeczny a tożsamość*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Szczukiewicz P. (2014), Infantylni dorośli – niedojrzałe instytucje. Kryzys odpowiedzialności w świetle koncepcji Erika H. Eriksona. W: M. Zemło, A. Jabłoński, J. Szymczyk (red.), *Wiedza a instytucjonalizacja nieodpowiedzialności*, 97–112. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Tatala M. (2008), *Odbiór symboli religijnych przez młodzież*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Tatala M. (2009), The role of personal adjustment to developmental crises in improving quality of life. *International Journal of Psychology and Counseling*, 10(1), 187–193.
- Tatala M. (2014), Problematyka rozwoju psychicznego według Kazimierza Dąbrowskiego teorii dezintegracji pozytywnej. W: J. Walkusz, M. Krupa (red.), *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, 713–719. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Tatala M., Walesa C. (2020), Confirmatory factor analysis of the style of religious experience scale. *Mental Health, Religion & Culture*, 23(6), 507–516.
- Tatala M., Walesa C., Nosek A., Wałachowska K. (2015), Doświadczenie religijne osób we wczesnej i średniej dorosłości. *Horyzonty Psychologii*, 5, 45–62.
- Taves A. (2009), *Religious Experience Reconsidered: A Building-block Approach to the Study of Religion and Other Special Things*. Princeton: Princeton University Press.
- Tornstam L. (1996), Gerotranscendence: The contemplative dimension of aging. *Journal of Aging Studies*, 11(2), 143–154.
- Walesa C. (2005), *Rozwój religijności człowieka. Tom I: Dziecko*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Walesa C. (2006), Rozwój religijności człowieka. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, 111–146. Kraków: WAM.
- Walesa C., Tatala M. (2020), *Rozwój religijności człowieka. Tom II: Młodzież*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Wuthnow R. (1976). Recent patterns of secularization: A problem of generations? *American Sociological Review*, 41(5), 850–867.

ANEKS

Skala Doświadczenia Religijnego (Tatala, Walesa)

Pozycje testowe dla wymiaru Ocena ważności:

1. Doświadczam tego, że cierpienie ma dla mnie sens, wtedy gdy odnoszę je do Jezusa Chrystusa.
2. Życie ma dla mnie sens jedynie w Bogu.
3. Przekazuję innym ważne treści religijne.
4. Realizowanie mojego powołania jest dla mnie wezwaniem Jezusa Chrystusa.

Pozycje testowe dla wymiaru Przeżycia negatywne:

5. W najtrudniejszych chwilach życia nie doświadczam interwencji Boga.
6. Przeżywam złość wobec Boga z powodu śmierci bliskich mi osób.
7. Gdy przeżywam wielkie nieszczęście, moja więź z Bogiem ulega załamaniu.
8. W sytuacjach cierpienia przeżywam bunt wobec Boga.

Pozycje testowe dla wymiaru Wsparcie od Boga:

9. Doświadczam tego, że Bóg pokonał wszystkie moje ograniczenia.
10. W sytuacjach trudnych dostrzegam obecność Boga.
11. W sytuacjach beznadziejnych dostrzegam interwencję Pana Boga.

Pozycje testowe dla wymiaru Zaufanie Bogu:

12. Trudne sytuacje życiowe skłaniają mnie do pogłębienia więzi z Bogiem.
13. W przeciwnościach życiowych podtrzymuję moją wiarę w Boga.
14. Mimo przeżywanego zubożenia trwam przy Bogu.

Pozycje testowe dla wymiaru Otwartość na Boga:

15. Często zadaję sobie pytanie o ostateczny cel mojego życia.
16. Pragnę mieć więcej pewności w wierze.
17. Doświadczam tego, że Bóg przychodzi do mnie w ciszy.